

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ТЕКСТУ Й АВТОРА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ПРОЗІ

Михайличенко Г. Б., старший викладач

РВНЗ "Кримський інженерно-педагогічний університет"

У статті розглянуто корпус української історичної прози та її авторів із позицій художньої репрезентації в ній історії. Проналізовано основні репрезентаційні моделі опису історії залежно від літературних умов епохи.

Ключові слова: репрезентація, історія, тенденція, модель, роман, проза.

Михайличенко Г. Б. РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ТЕКСТА И АВТОРА В УКРАИНСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРОЗЕ / РВУЗ "Крымский инженерно-педагогический университет", Украина.

В статье рассмотрен корпус украинской исторической прозы и ее авторов с позиций художественной репрезентации в ней истории. Проанализированы основные репрезентационные модели описания истории в зависимости от литературных условий эпохи.

Ключевые слова: репрезентация, история, тенденция, модель, роман, проза.

Mihalichenko G. B. REPRESENTATION OF THE TEXT AND THE AUTHOR IN UKRAINIAN HISTORICAL PROSE / SHEI "Crimean Engineering Pedagogical University", Ukraine.

In the article the housing of Ukrainian historical prose and its authors is considered from the positions of artistic representation of the history in it. The basic representation models of describing the history are assayed according to the literary conditions of the era.

Key words: representation, history, tendency, model, novel, prose.

У центрі художнього дискурсу зазвичай перебувають найбільш драматичні моменти історії, що відтворюються літературою в найрізноманітніших формах. Спочатку виникає інтерес до яскравих, вершинних моментів історії, потім відбуваються спроби художнього втілення історичних законів, і як підсумок настає черга психологічного аналізу характерів та філософських закономірностей історичних реалій. Цей процес репрезентується в українській літературі безліччю вдалих і невдалих експериментів, жанрів, канонізованих і ні, цілою низкою справедливо й несправедливо забутих/незрозумілих авторів. Проблема художнього освоєння аспектів національної історії в літературі може бути формалізована та розглянута на дуже широкому матеріалі. Таким матеріалом є корпус текстів історичних жанрів. Він і дозволяє простежити рівень літературного розвитку того чи іншого періоду, з'ясувати ті естетичні й світоглядні принципи, що затверджуються і активно втілюються в художній літературі.

Репрезентація – уявлення одного в іншому та за допомогою іншого [див.: 7, с. 234]. Феномен репрезентації спочатку задається як запізнілий або вторинний відносно присутності – презентації, тобто репрезентація виникає в силу відсутності (у момент репрезентування) об'єкта, який вона репрезентує. Саме це значення дозволяє розглядати вторинні прояви – тексти, у яких фіксується не сам об'єкт/історія, а уявлення про нього [див.: 6].

Актуальність статті зумовлена тим, що історія відкривається поступово та в різних формах, в системі естетичних цінностей вона проявляється далеко не одразу, але, беззаперечно, посідає важливе художнє місце. Можна говорити про відповідну репрезентативну концепцію і відображення в ній автора як узагальненого образу творця тексту. Саме осмислення різних цільових настанов і методик, їх художньої реалізації й створює певну концепцію, що охоплює розуміння еволюції ролі історії в літературі, специфіку авторських репрезентаційних практик.

Роль історії в літературі, структурування та еволюціонування репрезентаційних практик представлено в методології, яку виробили й виробляють такі дослідники інтелектуальної історії, як-то М. Бахтін, П. Берк, Н. Вершиніна, К. Гірц, Л. Енгельштейн, В. Кошелев, Я. Левкович, Н. Петруніна, М. Строганов, Б. Томашевський, Р. Шартє та ін.

Мета статті полягає в аналізі української історичної прози з позицій художньої репрезентації в ній історії, що сприятиме розумінню взаємовідношень літератури та історії загалом.

На початку XIX ст. у західному літературознавстві склалася репрезентаційна модель розгляду художньої історії, у межах якої історія осмислювалася як тенденція. Ця система уявлень викликала інтерес читачів і письменників до історії, але в той же час як ніколи обмежила вибір ракурсів художнього опису самої історії, що багато в чому пояснюється літературними умовами епохи. Тобто тоді суспільні інтереси починали все більше схилитися від поезії до прози. Не можна сказати, що поетичні жанри (скажімо елегія) не давали прикладів історичної тенденційності, проте в прозі пошук в історії підтвердженень тієї чи іншої тенденції більш очевидний.

У розрізі статті зауважимо, що репрезентативні техніки отримують розвиток саме тоді, коли література вдається від опису окремих історичних моментів до опису закономірностей історії, отже, до опису цілого. Такого роду генералізація стала причиною розвитку декількох тенденційних установок. Історія в цьому випадку використовується як засіб для їх підтвердження; автори прагнуть обґрунтувати обрану тенденцію на конкретному матеріалі – на сюжетах з історії різних часів.

Аналіз історичної прози та драматургії XIX ст. демонструє привабливість *національної тенденції*, заснованої на визнанні незмінних властивостей кожної нації. Саме тому в романі “Чорна рада” П. Куліш пропонує читачам розглянути спадкоємність епох та поколінь, побачити всі переваги народного духу, що кристалізується в роки суспільних криз. У цьому випадку основою цільного розуміння історії стає національна єдність, що виражається в незмінності національних характерів, які не залежать від зовнішніх обставин. Отже, національна тенденція стає домінуючою в творах, присвячених козацькій добі: “Ярошенко” О. Маковея, “Князь Єремія Вишневецький”, “Гетьман Іван Виговський” І. Нечуя-Левицького, “Богдан Хмельницький” М. Старицького, “Сагайдачний”, “За сестрою”, “Віддячився”, “Козацька помста”, “На уходах”, “Олексій Корнієнко”, “До слави”, “Полковник Михайло Кричевський”, “Перед зривом” А. Чайковського, “Пригоди молодого лицаря. Роман з козацьких часів” С. Черкасенка. Загалом вияв національної тенденції у всіх авторів зводиться до ідеалізації Запорозької Січі або Гетьманщини, звинуваченні Москви за національну трагедію України.

Не менш значний масив історичної прози репрезентується в руслі *історії як вигадки*. Основу репрезентації історії як чистого вимислу в цій площині становить використання фольклорно-історичного матеріалу, нове наповнення плану подій минулого, переосмислення звичних сюжетів тощо. Іншими словами те, що здавалося архівним матеріалом актуалізується й наповнюється новим змістом. Відтак автори звертаються до казки, легенди, міфу, долаючи при цьому фольклорну установку, одномірне ідейне насичення історичного багажу, і як результат досягають глибокого осмислення минулого [див.: 4].

Репрезентація історії в цьому випадку дещо корегувалася розвитком науки XIX, особливо XX ст. Але всеодно справжньої свободи історії автори шукали в сфері мозаїчного відтворення напівказкового – напівісторичного стародавнього світу. Історичний аспект системи художніх уявлень письменника цілком визначається примхливим сплетінням авторських гіпотез – на межі казок і наукових концепцій, що часто призводить до впевненості у фіктивності, умовності й необов’язковості історичного матеріалу, як у романах І. Білика, де історичні гіпотези заміняють часом сюжетну дію (скіфська трилогія “Дикі білі коні”, “Не дратуйте грифонів”, “Цар і раб”). Натомість простежується й зворотна тенденція, коли дослідження археологів стають основою для художньої правди у того ж автора в романі “Меч Арея”. Твір побудовано на висновках археологів щодо слов’янського походження гунів, а відтак про генезу українців. До групи відтворення історії як вигадки також належать романи П. Загребельного “Диво”, “Свпраскія”, “Смерть у Києві”, В. Малика “Князь Київ”, Д. Міщенко “Синьоока Тивер”, “Лихі літа ойкумени”, “Розплата”, “Сіверяни”, С. Склярєнка “Святослав”, “Володимир”, В. Шевчука “На полі смиренному” тощо.

Але наприкінці XIX ст., після бенефісу історичних наук, після засвоєння читачами об’єктивної складності минулого в його реалістичному зображенні, показати багатовіковий досвід людства у модерному XX ст. звичайною умовністю, замінити безперервну історичну послідовність послідовністю уявних побудов – уже стає неможливим. Тому автори все частіше звертаються до тенденційних репрезентацій або використовують досвід роботи з історичними фактами. Таким чином формується тенденція відображення *історії як факту і випадку*. Накопичення історичних фактів призвело до того, що література більше не могла ігнорувати факти історичної науки. Відповідно виникають історичні твори, в яких присутні однаково як романічна, так і історична лінії. Пізніше письменники намагаються різними засобами подолати це розмежування, додавши до художніх уявлень про історію ще й наукову складову. При цьому історичні факти отримують те чи інше специфічне оформлення в художньому тексті, залежно від якого і буде своєю історичну концепцію письменник [див.: 4].

Нова система, яка враховувала і досвід літератури, і досвід історичної науки, пройшла у своєму розвитку цілий ряд етапів – від механічного об’єднання даних історії з літературним вимислом до цілісного художнього осмислення досвіду минулого. Ці описи історії тяжіють до тенденційної репрезентації процесу. Тут історія зображується у вигляді нескінченної інтриги, у повній відповідності з установками О. Дюма-старшого і його послідовників. Показовим у цьому аспекті є різноманітні варіації Роксоланіади в українській історичній прозі, передусім П. Загребельного, О. Назарука, але насамперед поєднання романтичних і реалістичних стилістик присутнє в “Тарасі Бульбі” М. Гоголя та “Захарі Беркуті” І. Франка.

Активно представлена в українській прозі й репрезентація історії як послідовності випадків. Поєднуючи в історії повчальне і цікаве, автори не обмежуються механічним об’єднанням деталей, а прагнуть відтворити через історію безмежність думок, тому об’єктом письменницької уваги стають тільки історія окремої людини. Людська історія вибудовується через історичну пам’ять – здатність групувати

враження. Такий підбір вражень, часом примхливий і завжди індивідуальний, автори пропонують читачам єдино можливий опис минулого.

Отже, об'єктивна фактографія усе менше цікавить літераторів. Опис минулого ними засновується не на переліку фактів, а на відтворенні коротких періодів життя. З найдрібніших подій і складається достовірна історична версія. Визначальним стає опис душевного життя героя в минулому. Історія починає відображатися комбінацією фраз і помилкової героїки. У світлі найдрібніших подій глобальні явища позбавляються властивої їм масштабності. Це призводить до дискредитації історії, коли історичні факти перетворюються в нікчемні випадки. Відтворення історичного часу зводиться до індивідуального, а не загального, у такий спосіб змінюється масштаб опису минулого. Місце глобальних подій займають найдрібніші подробиці. Здається, що найважливіші події минулого губляться на тлі подробиць; а насправді автори ж по-новому фокусують увагу читачів на подіях минулого часу. Повернення до історичного матеріалу дає змогу проаналізувати поступову зміну системи історичних репрезентацій, внесення в них етичного аспекту. Несправедлива історія повністю викреслюється в легендах і казках останніх років. Міфологічний аспект історії дуже точно охарактеризований Ю. Лотманом: у сюжеті відсутній конкретний злочин, котрий замінений усвідомленням злочину всього життя самого по собі, як часто в міфологічних і міфічно-казкових текстах реальна смерть замінена підставною [див.: 5, с. 388]. У цьому випадку все життя означає життя історичне. Характерними в цьому аспекті є твори: "Біла гвардія" М. Булгакова, "Тиха правда" М. Левицького, "Штефан Славич", "Сафат Зінич", "Жовнярка", "Побратим", "Три як рідні брати" Ю. Федьковича, "Герой поневолі", "Великий шум" І. Франка, "Чотири шаблі" й "Вершники" Ю. Яновського та ін.

У названих творах історія виконує лише ілюстративну функцію, більш-менш докладно і переконливо декоруючи ефектні епізоди з мінімальним коментарем. Моральні судження героїв належать до галузі вимислу, але робляться вони з оглядкою на сучасність, завершуючи в такий спосіб картину історичної випадковості. Романіст як хронікер фіксує всі обставини, ухиляючись від прямих оцінок, передоручаючи їх героям, ролі яких поліфонічні.

Натомість репрезентація історії як випадку ніколи не витісняє з історичної літератури і фактографічну складову, дозволяючи співіснування факту і випадку. Історичний факт може отримати і цінний опис, не пов'язаний безпосередньо з концепцією випадковості. Це властиво професійним історикам, для яких історичний факт виявився цікавим за родом занять. Наприклад, художні твори М. Костомарова демонструють, яким чином прийоми наукового опису історичних фактів отримують художнє оформлення, як-то у повісті "Чернігівка" [3, с. 345].

Наразі не можна залишити поза увагою й різновид документально-історичного роману, який зазнає розвитку в авантюрній прозі, зокрема в циклі історичних повістей Б. Лепкого "Мотря", "Не вбивай", "Батурич", "Полтава", "З-під Полтави до Бендер", а також у повісті "Крутіж" й оповіданні "Орли", історико-документальному романі Ю. Горліса-Горського "Холодний Яр". У художній історії цього різновиду історичні факти викликають неабиякий інтерес у читача, тобто наукова література виходить за межі вузького кола дослідників, а це призводить до поширення науково-популярних і художніх текстів, що відпрацьовують фактографічні установки. Однак основу художнього опису минулого складають факти або випадки. Але можливий інший шлях – шлях визнання самостійної цінності історичного пізнання, не обмеженого рамками тенденційних схем, вільного від сумнівів в ілюзорності минулого і від обмеженості скупого переліку фактів.

Не менше в українській історичній прозі представлена *історія як позачасовий досвід*. У творах цього різновиду історія постає не засобом, а самоцінним об'єктом естетичного осягнення. У системі художніх цінностей досвід минулого посідає певне місце далеко не одразу. Автори намагаються створити художні описи сенсу історії, відшукати в ній позачасові властивості, що дозволяють поєднати минуле, сьогодення і майбутнє в єдину послідовність, яку можна охарактеризувати і розглянути як ціле. Це логічно, адже уроки історії досяжні лише при прочитанні подій минулого крізь призму естетичного досвіду сьогодення [див.: 7]. Відповідно в українській літературі наявна низка творів цього різновиду, наприклад: "Огненне коло", "Маруся Богуславка" І. Багряного, "Україна в огні" й "Щоденник: 1941–1956" О. Довженка, "Музей Покинутих Секретів" О. Забужко, "Записки українського самашедшого" Л. Костенко, "Солодка Даруся" М. Матіос, трилогія У. Самчука "Волинь" й інші його твори ("Саботаж УВО", "Гори говорять", "На твердій землі"), "Залишенець. Чорний ворон" В. Шкляра, а також твори інших авторів.

Показовою рисою в названих творах є відтворення нерозривної генези часів, хоча цей аспект часто знаходить глибокий сенс і за межами історичної прози, скажімо в стилізаціях постмодерністів. Відштовхуючись від більш-менш точних історичних уявлень, автори все частіше визнають цінність минулого, без якого художня репрезентація цього виявляється збитковою. Історія дає читачеві естетичний досвід, необхідний для залучення до світу вічних цінностей. Письменники намагаються побачити в історії досконалість позачасового досвіду, відшукати в минулому найважливіше й у такий спосіб створити уявлення про етичні та естетичні цінності – збережені й неминущі.

Очевидно, що незалежно від виду репрезентації розуміння історії здійснюється в літературі поступово, шляхом багатьох експериментальних прийомів. Але у всіх випадках принципи художнього втілення історичних колізій можна визначити тільки в тому випадку, якщо розглядати літературну ситуацію загалом, а не окремі тексти, пов'язані між собою історичною добою чи періодом, подією, наприклад, як у темі голодомору 1932–1933 рр. чи темі відтворення подій тоталітаризму в СРСР.

Цілком очевидно, що основні форми репрезентації історії закладаються вже в літературі поч. XIX ст. Протягом століть вони поступово трансформуються – все більше, на нашу думку, в бік белетристики.

Загалом же все різноманіття репрезентацій історії можливо звести до декількох продуктивних форм, які можна розділити на дві групи: історичний матеріал є або основою, або посередником. Натомість згодом серед авторів формується поступове усвідомлення цінності історії. Якщо спочатку історія була лише засобом для відтворення схем ідеологічних чи сюжетних: тенденція/легенда – історія – художнє уявлення, то згодом формується схема репрезентації: факт/випадок/історія – художній текст. Однак вибір між фактом і випадком із часом переформовувався в більш гармонійну побудову: факт/випадок – історія – художнє втілення. Проте надалі створюється особлива структура історичної літератури, в якій досвід минулого логічно з'єднано з досвідом сьогодення і майбутнього, а зв'язок часів виявляється не декларацією, а реальною складовою реконструкції часу: в наративі (історичному, літературному або повсякденно-побутовому) кожна подія значуща, оскільки скеровує до інших, пізніших подій [див.: 8].

Отже, роль художнього осмислення історії сприяє творчому саморозкриттю в часі людського наповнення, у чому і полягає сенс історії для літератури. Тому бачиться перспективним на основі вивчення репрезентації історії створити словник історичних сюжетів української літератури. Адже хронологічно нині тематика в корпусі історичної прози класифікована доволі чітко: 1. Скіфська доба. 2. Князівська доба. 3. Галицько-Волинське князівство. 4. Козацька доба. 5. Російська імперія. 6. Австро-Угорська імперія. 7. Українська держава 1917–1919 рр. 8. Українці в еміграції. 9. Україна у складі СРСР (колективізація, голодомор, репресії). 10. Друга світова війна. 11. Повоєнні часи. 12. Новітня історія України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блаватская Е. Эстетические отношения искусства и действительности : учеб. пособ. / Елена Блаватская. – Тверь : ТвГУ, 2002. – 430 с.
2. Зенкин С. Критика нарративного разума / Сергей Зенкин // Новое литературное обозрение. – 2003. – № 59. – С. 32-48.
3. Костомаров М. Черниговка / Михайло Костомаров // Твори : у 2 т. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 1. – 430 с.
4. Кучеренко О. Тема України в історичних творах М. В. Гоголя і П. О. Куліша / Олександр Кучеренко // Історія в школі. – 2000. – № 7. – С. 7-10.
5. Лотман Ю. В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь : [кн. для учителя] / Юрий Лотман. – М. : Просвещение, 1988. – 236 с.
6. Новое открытие Вселенной или Несколько провинциальных сюжетов : сб. науч. трудов; науч. ред. В. Шардорянц и др. – Курск : Курский государственный университет, 2006. – С. 10-17.
7. Філософський словник / уклад. М. Власова та ін. – Донецьк : Логос, 2000. – 432 с.
8. Шартье Р. Интеллектуальная история и история ментальностей: двойная переоценка? / Роже Шартье // Новое литературное обозрение. – 2004. – № 66. – С. 12-16.